

ДО ІСТОРІЇ ТЕКСТУ ПОЕМИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША «ГРИЦЬКО СКОВОРОДА»

Брижіцька І. П.

кандидат філологічних наук, науковий співробітник

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка

Національної академії наук України

вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-7424-7773

ira_b2008@ukr.net

Ключові слова: *чорнові рукописи, джерела, поема, листи, творча історія, архівні матеріали.*

У статті здійснено дослідження історії створення поеми Пантелеймона Куліша «Грицько Сковорода», над якою письменник працював три роки. Зазначено, що збережені рукописи, які знаходяться в Інституті рукопису НБУ імені В. Вернадського та у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, а також друковані видання, які зберігаються у відділі рідкісної книги, дають багато матеріалу для характеристики роботи автора над поемою. До нашого часу дійшли автографи в кількох зошитах: нотатки, виписки з листування, помітки та коментар останнього періоду життя письменника. Наведено характеристику перших публікацій поеми після смерті письменника у львівському виданні Ю. Романчука та київському виданні Івана Каманіна. Проаналізовано створення початкового заголовку поеми та його зв'язок з назвою твору. Прокоментовано присвяту, яку П. Куліш написав Омелянові Огоновському, та її значення у вступі до поеми. На прикладах авторських тверджень обґрунтовано написання письменником епіграфа до поеми, а також причини пізніше його викреслення. З'ясовано особливості обґрунтування нотаток та поміток до поеми, які збережені в окремому рукописному зошиті. Зосереджено увагу на літературі, яка стала основою для написання поеми: «Слово о полку Ігоревім» 1876 р. у перекладі та з коментарями Омеляна Огоновського, а також «Житіє Григорія Сковороди», написане Михайлом Ковалинським. Акцентовано увагу на враженні П. Куліша від прочитаної біографії Григорія Сковороди, яка вплинула на сюжет твору. Вказано на специфічні особливості першого варіанту поеми, що зберігся в чорнових рукописах та має зазначену дату початку роботи над твором. Проаналізовано зміст та художні особливості листів Г. Сковороди до О. Огоновського, Марусі Вовківни та ін. Подано інформацію з листів про створення поеми, підготовку текстів до друку та проблеми з виданням.

FROM THE HISTORY OF THE CREATION OF PANTELEIMON KULISH'S POEM "HRYTSKO SKOVORODA"

Bryzhytska I. P.

*Ph.D. in Philology, Researcher
Shevchenko Institute of Literature
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Mykhaila Hrushevskoho str., 4, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7424-7773
ira_b2008@ukr.net*

Key words: *draft manuscripts, sources, poem, letters, creative history, archival materials.*

The article explores the history of the creation of Panteleimon Kulish's poem "Hrytsko Skovoroda", on which the writer worked for three years. It is noted that preserved draft manuscripts, housed in the Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine and in the collections of the Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, along with printed editions stored in the Rare Book Department, provide ample material for characterizing the author's work on the poem. Autographs in several notebooks have survived to our time, containing notes, excerpts from correspondence, and comments from the writer's final period of life. The article provides an overview of the first publications of the poem after the writer's death in Lviv edition by Yu. Romanchuk and in Kyiv edition by I. Kamanin. The creation of the initial title of the poem and its connection with the work's title is analyzed. The dedication, which P. Kulish wrote to Omelian Ohonovskyi, and its significance in the poem's introduction are commented upon. The author's statements are used to justify the writing of the epigraph to the poem by the writer, as well as the reasons for its later deletion. The peculiarities of justifying notes and comments on the poem, preserved in a separate manuscript notebook, are clarified. Emphasis is placed on the literature that became the basis for writing the poem: 'The Tale of Ihor's Campaign' from 1876 in translation and with comments by Omelian Ohonovskyi, as well as "The Life of Hryhorii Skovoroda" written by Mykhailo Kovalynskyi. Special attention is given to P. Kulish's impression from reading the biography of Hryhorii Skovoroda, which influenced the work's plot. Specific features of the first version of the poem, preserved in draft manuscripts and with a specified date of the work's commencement, are indicated. The content and artistic peculiarities of H. Skovoroda's letters to O. Ohonovskyi, Marusia Vovkivna, and others are analyzed. Information from the letters about the creation of the poem, text preparation for printing, and issues with publication is presented.

Постановка проблеми. Хоча твори Пантелеймона Куліша неодноразово ставали об'єктом наукових розвідок, поема «Грицько Сковорода» все ж залишається недостатньо вивченою. З огляду на брак досліджень, побудованих на першоджерелах, значною мірою архівних та маловідомих, у розвідці простежується історія написання поеми та її джерела. При цьому найбільше зосереджено увагу на рукописах письменника. У межах цієї розвідки не вдалося знайти окремого дослідження, яке було би присвячено поемі «Грицько Сковорода». Цю поему розглядали Є. Нахлік, В. Івашків, М. Возняк та інші дослідники в загальніших оглядах доробку письменника. Згадані вчені зосереджу-

валися на образі Г. Сковороди, приділяючи мало уваги історії поеми та її джерелам.

Мета дослідження – на основі комплексу архівних документів, листування, опублікованих і рукописних праць висвітлити історію написання поеми П. Куліша «Грицько Сковорода».

Предмет дослідження охоплюють рукописні та друковані видання поеми П. Куліша «Грицько Сковорода».

Об'єкт дослідження становлять листи, зошити з автографами, поема.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цінний матеріал у дослідженні поеми П. Куліша «Грицько Сковорода» надають джерела тексту:

рукописи і друковані видання. У Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України зберігається автограф поеми обсягом у 58 аркушів [5]. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. В. Вернадського знаходяться три зошити з автографами поеми. Один із них написано 1890 року, обсягом у 98 аркушів [7]. Другий рукопис, що має обсяг 111 аркушів, створений у 1891–1892 рр. [6]. Окремий зошит містить фрагменти третьої частини (Куліш їх називав піснями) та «Дописки» до поеми (авторські коментарі) [11]. З величезною працею, яку невтомно проробляв на восьмому десяткові життя Куліш, ближче знайомить так звана «Чорна рукопись» 1890–1893-х рр., що зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. У чотирьох товстих зошитах можна знайти нотатки останнього періоду життя письменника, виписки з листування, примітки, коментарі та поетичні твори [10].

Автографи збереглися у вигляді чорнових рукописів, написаних чорнилами на білих нумерованих аркушах. По текстах зроблені суттєві авторські правки синім, чорним та червоним олівцями, що вказує на кропітку працю Куліша над удосконаленням тексту.

За життя письменника поема не була надрукована, вона стала відомою майже за два десятиліття після його смерті. Публікація твору в неповному варіанті (дві частини, третя – не завершена) з'явилася 1909 року у львівському виданні Юліана Романчука і займала 101 сторінку [9]. Того ж року поема була опублікована в київському виданні українського історика та архівіста Івана Каманіна. Це текст у 117 сторінок [12]. З дослідження Надії Якобчук відомо, що Іван Каманін став редактором багатотомного зібрання творів Куліша на прохання Ганни Барвінок (справж. прізвище – О. М. Білозерська-Куліш) [18, с. 250]. Це видання викликало критику літературознавців Дмитра Дорошенка та Сергія Єфремова, які зробили ряд зауважень щодо «структури твору», «редакторської необізнаності з українською та світовою літературою», «якості коментарів», «недостатнього опрацювання матеріалів». Літературні критики зауважили, що нова книга «Сочинений и писем П. А. Кулиша» «світиться огріхами, куди не ступиш», назвали її «темною плямою вітчизняної літератури», «зневагою українського письменства і пам'яті великого його діяча» [3, с. 2–3; 13, с. 3]. Сучасні дослідники вважають видання Івана Каманіна важливим джерелом для вивчення життя і творчості Г. Сковороди.

Редактор львівського видання Юліан Романчук зазначав, що текст узяв із двох джерел: матеріалами першої та другої частини стали рукописи Куліша, які він знайшов у рукописному відділі

бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, третьої – з київського видання Івана Каманіна. У «Дописках» вказаного зібрання видавець зазначив: «Це має бути новіша редакція. (Я дістав цей 3-й том аж тоді, коли друк мого 2-го тому вже кінчився). Примітки Куліша з рукописі Просвіти, а інші з видання Каманіна подаю в скороченні» [9, с. 514–515]. За твердженням літературознавця Василя Івашкова, львівське видання Юліана Романчука було надруковане того ж року, але трохи раніше київського видання Івана Каманіна [4, с. 101]. Рукопис, який раніше знаходився в бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, зараз зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Овальний штамп на титулі вказує, що автограф належав бібліотеці НТШ у Львові [5]. Автограф, на який посилається упорядник львівського видання, містить «Заспів» та дві частини. Після другої частини Куліш олівцем дописав: «Скільки ще буде пісень, не знаю, третьої пісні написано тепер 20 строф (stanza)» [5, арк. 57]. В Інституті рукопису бібліотеки імені В. Вернадського збереглися ті самі рукописні матеріали, які були надруковані в київському виданні.

Пантелеймон Олександрович не залишив щоденників і спогадів пізнього періоду творчості, з яких можна було би почерпнути матеріал. У розпорядженні дослідників лише авторські примітки, «Дописки» до поеми, листи, рукописний та опублікований твір. Авторська дата не зазначена. Дослідниками було встановлено, що робота над поемою велася протягом 1890–1893-х років.

Можна припустити, що відомому натепер поему «Грицько Сковорода» Куліш планував назвати інакше. У «Чорній рукописі 1890» вона мала первісний варіант назви «Голодна Вовчиця». Епіграфом стали рядки з містерії Тараса Шевченка «Великий льох»: «Чи я ж знала, ще сповита, // Що тая цариця – // Лютий ворог України, // Голодна вовчиця?» [10, арк. 1, 4, 110]. У «Дописках» до поеми Куліш зазначив: «У Шевченка одна з трьох погібельних душ мучиться вічною мукою за те, що дивилась у сповитку на золоту царицину галеру на Дніпрі» [9, с. 535]. Вказаний епіграф співзвучний рядкам поеми першої частини XXIII (23-ї) пісні: «Тим часом нас ляхи царицю // Учили ворогом взивать // І тупо віршем малювать, // Як людоджерницю вовчицю...» [12, с. 358]. Літературознавець Василь Івашків наводить приклади, які підтверджують зв'язок поеми із творчістю Т. Г. Шевченка [4, с. 103]. У листі до Михайла Павлика від 4 січня 1893 р. Куліш влучно цитує: «...в Шевченкової «голодної вовчиці» знайдено прослідок нашої гомерівщини, – те «Слово о Полку Ігореві», що мій земляк по Новгороду Сівер-

ському виспівував...» [1, с. 279–280]. Пізніше Куліш змінив назву поеми – закреслив синім олівцем і зверху надписав: «Грицько Сковорода. Староруська поема» [10, арк. 1]. Більше того, письменник олівцем викреслив епіграф, замість якого дописав: «Сі вірші лежали предовго, покіль із них розпочалась, перероблювалась і стала така поема, як тепер маю під назвою «Грицько Сковорода, Староруська поема Панька Олельковича Кулеша» [10, арк. 110]. Досить спірним залишається питання початкової назви поеми. Ні в нотатках, ні в листах, ні в «Дописках» до поеми немає якихось згадок про авторський пошук варіантів заголовка. Дотримуючись інформації з рукописів Куліша, можна припустити, що назва «Голодна Вовчиця» була початковою. Натепер це питання залишається відкритим.

Віддавши немало часу праці над поемою, Пантелеймон Олександрович залишив третю частину твору незавершеною. У рукопису після другої частини ХІ (41-ї) пісні Куліш олівцем зазначив: «Тут зразу обірвалась поема, що співалась у хуторній самотині без перериву. Сталося таке, як з тим ключем од книготеки на виллі в Петрарчиного мецената, тільки сей казус мушу вияснювати по хуторному, без меценатства. Троє нежданих і вкоханих гостей не авторової натури зробили таке, що струни порвались на його «мовчазній», та й і досі не настроїлись, – тим часом дзвонили по давньому на всякі теми й лади. Се ввійде колись у мої споминки, к коім не вблагаю своїх золотих, як з тої запорозької самотині: Струни мої, струни золоті! / Заграйте мені стиха // Ачей козак нетяжище позбудеться лиха [5, арк. 71]. Зі слів Куліша можна зробити припущення, що на якомусь етапі створення поеми зникло творче натхнення автора, яке передувало задуму. Відомо, що в цей час основні сили вже літнього чоловіка забирав величезний об'єм роботи, яку він поєднував з написанням поеми: переклади Шекспіра, Байрона, Шіллера. Крім цього, письменник займався відновленням перекладу української Біблії, яка була втрачена під час пожежі 1885 року на Кулішевому хуторі Мотронівка (Ганнина Пустинь). Маємо чимало свідчень дослідників про матеріальну скруту, хворобу, цензурні перепони, непорозуміння з редакціями на ґрунті гонорарних розрахунків, брак надійних приятелів-однодумців.

Цікаво звернути увагу на ще один факт, пов'язаний з правописом тексту. На титульній сторінці рукопису Куліш олівцем зазначив особливості свого правопису: «Писано правописею свято-юрською до приподобання к правописній цензурі (бо на правописі вона в мене й зависла). Як же побачив, що вона й такої правописі не прийняла, вернувся до моєї «кулешівки» [8, арк. 1]. Автор сам указав на те, що змінює правопис, але й тут

пояснює його особливості: «Хто переписуватиме сей манускрипт і не вподобає щедрої на прописні літери орфографії, нехай пише по власній уподобі. Я ж державсь рукописів ХVІ і ХVІІ віку. Там і такі слова, що на них опіралась думка писацька, красуються прописними літерами, та й англичане (читай Байрона) любили се в письменстві своєму» (авторський підпис без ініціалів) [6, арк. 2]. У цьому контексті варто звернути увагу на віршовий розмір поеми. Василь Івашків простежив, що «поема написана чотиристопним ямбом, вірш чотирнадцятирядковий, схема римування відповідає так званій «онегінській» строфі: перший чотиривірш має перехресне римування, другий – суміжне, а третій – кільцеве. Завершує строфу двовірш із парним римуванням» [4, с. 101].

Слід наголосити, що Куліш був добре обізнаний з першоджерелами та історичними матеріалами, які створили підґрунтя для його твору. Автором було укладено «Дописки» до поеми та зроблено на полях примітки. Кількість джерел, якими користувався Куліш, дуже велика. З «Дописок» до поеми можна переконатися, що підготовка джерельної бази ґрунтувалася на працях українських та зарубіжних дослідників, а також на давній літературі. Це «Історія Русів» Георгія Кониського, історичні праці Івана Теличенка, дослідження польського історика літератури Юліяна Бартошевича, «Опис України» Гійома Левассера де Боплана, «Літопис Самовидця» та ін. Не менший обсяг становить зібрана інформація про історичні постаті, часто із зазначеною біографією, епохою, в яку вони жили. Знаходимо чимало згадок про українських гетьманів, кошових отаманів Запорозької Січі та козацьких ватажків: Богдана Хмельницького, Криштофа Косинського, Михайла Ханенка, Павлюка, Івана Самойловича, Дмитра Вишневецького (Байди) та ін. Чимало занотовано матеріалів із біблійних книг про Понтія Пілата, Іова Почаївського, Іоанна Вишенського тощо. Цікавим є факт збирання фольклору. Це записи не лише пісенної творчості, а й фольклорних образів.

Особливу увагу Куліша привернула книжка «Слово о полку Ігоревім» (1876 р.) у перекладі та з коментарями Омеляна Огоновського, а також «Житіє Сковороди», яке написав вихованець і друг філософа Михайло Ковалинський. Літературознавець Євген Нахлік наводить приклади, які вказують на те, що у своїй поемі Куліш акцентував велику увагу на постаті Григорія Сковороди, в якому «апостол хуторної філософії» побачив [...] подібного до себе гордого й незалежного самітника» [9, с. 225].

Важливу літературну і наукову цінність становить епістолярна спадщина Куліша. В архіві письменника зберігається не менше трьох тисяч листів до різних адресатів. Серед величезної кіль-

кості листів дуже мало тих, які подають інформацію про роботу Куліша над поемою. Варто виділити епістолярій Куліша з професором Львівського університету Омеляном Огоновським. Про творче листування двох істориків акад. Михайло Возняк писав: «Їх листування почалося десь у квітні 1889 р. Бодай відповідь Пантелеймона Олександровича на перший лист Огоновського має дату «1889, квітня 15»» [2, с. 288]. Сучасний кулішезнавець Євген Нахлік доповнив, що їхнє листування почалося з листа Огоновського від 27 березня 1889 р., в якому професор звернувся до Куліша за біографічними відомостями про наддніпрянських письменників для історії української літератури [15, с. 437]. За словами Є. Нахліка, книжка «Слово о полку Ігоревім» «нагадала пізньому Кулішеві його тодішню улюблену княжу Русь, легендарного Бояна» [15, с. 225], стала провідником до створення масштабної поеми, яка б «обняла нашу Гомерівщину, Кобзарщину, Буршачину, запанілу під Москвою Козачину і возродженіє Гомерівщини в образі Тарасівщини» [16, с. 224]. Підтвердженням цих слів є лист до Огоновського (львівський поштовий штампель за 6 січня 1891 р.), в якому Куліш писав: «Своєю предорогоцінною працею Ви мене привели до сієї поеми, і, коли б Вам не перебили прийняти присвят козацькі погляди русинські на нашу Старорущину, я б і поему присвятив Вашому високозаслуженому імені» [2, с. 305]. Перший рукопис поеми має авторську присвяту Огоновському. Зокрема, в автографі, що зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, на окремому титульному аркуші автор занотував: «Переважникові в розумінню «Слова о полку Ігореві» професорові Львівського університета докторові філології і філософії Омелянові Огоновському присвячує шанібник його високозаслуженого імені Панько Олелькович Куліш» [5, с. 1].

У фонді Куліша Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського зберігся аркуш з автографом оди «Боянові замисли» («До кобзи»), яку Пантелеймон Олександрович готував до збірки «Дзвін». Над текстом автор дописав: «Переважникові в розумінні «Слова о полку Ігореві» професорові Львівського університету, доктору Омелянові Огоновському» [8]. Через деякий час текст вірша знайшов практичне втілення для «Заспіву» в першій частині запланованої поеми. У листі до Куліша від 16 (28) грудня 1890 р. адресат писав: «Наперед заявляю вам велике спасибі, що ви зволили присвятити мені оду з поглядом на моє видання «Слова о полку Ігореві». Ся ваша присвята є великою нагородою за мої труди в поясненню сього безсмертного пам'ятника нашої словесності» [17, с. 3].

У наступному листі до Пантелеймона Олександровича (10/22 січня 1891 р.) професор з особливим захопленням зазначав: «Високодостойний добродію! Прийміть сердечну подяку за теє, що ви поему, писану з поглядом на «Слово о полку Ігоревім», хочете мені присвятити. Я й справді не заслужив собі такої вашої уваги до мого труду» [17, с. 3].

Чимало листів та матеріалів, збережених у фондах Куліша, підтверджують, що Пантелеймон Олександрович надсилав частину рукописів Огоновському. Показовими є листи, з яких дізнаємося про літературні стосунки хуторного філософа та галицького історика. У листі, датованому 6 січня 1891 р., Куліш пише: «Кілька строф посилаю вам, щоб знали, що воно є. [...] Хапаюсь посилати на пошту. Другим разом ще пришлю. Не перечитував. Коли що пропущено, напишете, дак я й підправлю; а всіх таких строф готово вже сотні зо дві» [2, с. 305]. Цей лист не залишився поза увагою професора. Ознайомившись із надісланим рукописом, Омелян Михайлович визнав його вартим друку. У листі до Куліша від 16 (28) грудня 1890 р. професор писав: «Про ваші рукописи говорив я Іванові Омеляновичеві Левіцькому і писав в Новий Санч до Алойзія Юркевича. Та от, Юркевич нічого мені не відписав, – може його вже й немає в тім городі, а Іван Левіцький не хоче віддати вашої рукописі. Навперед сказав мені, що ваше писання хоче собі сховати на памятку, а відтак заявив, що годі йому найти рукописі між своїми паперами і брошурами! Така вже його натура! що раз попаде ся в руки сього антикварія, то трудно від нього те видобути. Але він віддасть вам певно вашу власність, як ви до нас приїдете» [17, с. 3].

За сприяння Огоновського частина рукописів поеми потрапила до рук редактора «Зорі» Володимира Левицького (Василеві Лукичу) до Станіславова, про що професор сповіщав у листі від 10/22 січня 1891 р.: «Досі одержав я поштою ХС глав першої пісні (деякі глави випунктовано). Сю ж посилку вишлю в сих днях поштою до Станіславова Володимирові Левицькому, котрий є фактичним редактором «Зорі» [17, с. 3].

Слід наголосити на ряді причин, які стали наслідком розриву кореспондентських відносин між Кулішем та галицьким істориком. На думку Михайла Возняка, «Куліш поставив останню крапку в цій кореспонденції, розгніваний тим, що Огоновський не надрукував у львівських виданнях надісланих йому нових творів із викладом критичних поглядів на козацьчину (зокрема, «Думу-казку про Діда й Бабу, про Курочку рябеньку й Надібку золотеньку»)» [2, с. 289–290].

Євген Нахлік додав, що останньою краплею в їхньому ідейному розбраті став лист Куліша до Михайла Павлика від 9/21 червня 1893 р., в якому

письменник привітав перші дві подачі в «Народі» (1893. – № 10. – 22 трав. н. ст.; № 11. – 8 черв. н. ст.) гострокритичної рецензії Драгоманова на видання Шевченкового «Кобзаря», здійснене за редакцією Огоновського» [15, с. 225]. Спираючись на рукописні матеріали, слід наголосити, що Куліш прибрав у поемі все, що було пов'язане з ім'ям професора: автор зняв присвяту та «Заспів».

У «Чорній рукописі 1891» уміщений лист від 28 червня 1891 р. до Балашенка, з якого відомо про епістолярні перемовини Куліша з чернігівським редактором. Зміст листа містить інформацію про надіслані автографи на адресу Балашенка та передачу авторських прав на публікацію зазначених творів письменника (2 роки з дня виходу). У листі повідомлялося про авторський гонорар за поему «Грицько Сковорода» – 500 карбованців [10, арк. 102]. Про те, хто такий був Балашенко, у примітці до листа дружина Куліша Олександра Михайлівна (Ганна Барвінок) пояснила: «Балашов, Петербург, типограф» [14, с. 189]. Дослідник Михайло Могиянський запевняє, що йдеться про «чернігівця М. К. Балашенка», а не про «петербурзького типографа Балашова», як вважала Олександра Михайлівна Куліш [14, с. 194].

З листів до Марусі Вовківни видно, що чернігівський редактор не відповів на запропоновані Кулішем договірні умови. У листі, датованому 7 липня 1892 р., він пише: «Тобі, кохана внучко, Марусенько, і твоєму панотцеві читав я лист мій до черніговця Балашенка. Хто сей Балашенко, я в мертвого земляцького серця не довідався і досі, а рукопись мою вернула мені пошта «по неявке адресата за получением оной»» [14, с. 194]. З наступного листа до Марусі Вовківни відомо, що Куліш продовжував надсилати листи до зазначеного редактора. Так, у листі від 23 вересня 1891 р. до Марусі Василівни Куліш писав: «Читав я тобі й твоєму високоповажному панотцеві проєкт листу до Балашенка. Ні слуху від нього, ні духу [...]. Ледаче ледаче, як бачу, сей Балашенко» [14, с. 189].

З вищенаведеного можна запевнити, що поему «Грицько Сковорода» Куліш надрукувати за життя не зміг, хоча неодноразово намагався. Як би вчинив письменник, публікуючи цей твір, – невідомо; автограф тим самим є останньою авторською волею. Творчий підхід письменника та багатство його архіву надають матеріали для подальшого дослідження поеми.

Висновки і перспективи подальших розробок. Проаналізувавши авторські примітки, «Дописки» до поеми, листи, рукописний та опублікований текст, вдалося відтворити роботу Куліша над поемою «Грицько Сковорода». Детально описані обставини пересвідчують, наскільки важко було автору підготувати до друку видання. Вели-

кий за обсягом твір, що став результатом багаторічної праці, є важливим джерелом і заслуговує на ґрунтовне вивчення.

Дослідження поеми Куліша «Грицько Сковорода» – тема перспективна, яка ще чекає своїх дослідників, оскільки до наукового вжитку досі не залучено всі рукописні джерела твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / за ред. Ю. Луцького. Нью-Йорк; Торонто: Укр. вільна акад. наук у США, 1984. 326 с.
2. Возняк М.П. Куліш як інформатор галицького історика літератури (його листування з Ом. Огоновським). *Життя й революція*. 1927. № 12. С. 288–306.
3. Єфремов С. Новий похорон Куліша. *Рада*. 1908. № 236. С. 2–3.
4. Івашків В.М. Григорій Сковорода: Сприймання та інтерпретація Пантелеймона Куліша. *Григорій Сковорода у сучасному багатомірному світі: зб. тез доп. VIII міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 16 листоп. 2022 р. Львів, 2022. С. 100–105.*
5. Куліш П.О. Грицько Сковорода. Поема. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 18. Спр. 160. 58 арк.
6. Куліш Панько Омелькович. Грицько Сковорода. Староруська поема. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. І. Спр. 28325. 111 арк.
7. Куліш Панько Омелькович. «Грицько Сковорода». Староруська поема. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. І. Спр. 28326. Арк. 98 арк.
8. Куліш Панько Омелькович. Ода «Боянові замисли». *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. Ф. І. Спр. 28316. 1 арк.
9. Куліш П. Твори: у 6 т. / упоряд. та приміт. Юл. Романчука. Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1909. Т. 2. 560 с.
10. Куліш П. О. «Чорна рукопись» 1890–1893 рр. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 18. Спр. 27/30.
11. Куліш Пантелеймон Александрович «Грицько Сковорода» и другие заметки. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. Ф. І. Спр. 28433. 7 арк.
12. Куліш П. Сочинения и письма: в 5 т. / ред. изд.: И. Каманин. Киев: Типография Т. Г. Мейндера, 1909. Т. 3. 163 с.
13. М. Ж. (Д. Дорошенко). Сочинения и письма П.А. Кулиша. Т. 1. Издание А.М. Кулиш под

- редакцией И. Каманина. К., 1908: Рецензия. *Рада*. 1908. № 217. С. 2–3.
14. Могиланський М.П. О. Куліш у 90-х роках. *Червоний шлях*. 1925. Кн. 8. С. 189.
  15. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: монографія: в 2-х т. Київ: Український письменник, 2007. Т. 1. 463 с.
  16. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: монографія: в 2-х т. Київ: Український письменник, 2007. Т. 2. 462 с.
  17. Студинський К. Листи д-ра Ом. Огоновського до П. Куліша в літах 1889 – 91. *Руслан*. 1908. № 19. С. 3.
  18. Якобчук Н. Іван Михайлович Каманін (1850–1921): життя, присвячене улюбленій праці. *Архів України*. 2021. Вип. 1. № 326. С. 238–255.
  7. Kulish P. O. *Ghrycjko Skovoroda. Starorusjka poema* [Hrytsko Skovoroda. Old. Russian poem]. F. I. Spr. 28326: Instytut rukopysu Nacionaljnoji biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadsjkogho (unpublished).
  8. Kulish P. O. *Bojanovi zamysly* [Boyan's plans]. F. I. Spr. 28316: Instytut rukopysu Nacionaljnoji biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadsjkogho (unpublished).
  9. Kulish P. (1909) *Tvory: v 6 t.* [Collection: in 6 t.]. Ljviv: Z drukarni Naukovogho Tovarystva imeni Shevchenka, T. 2 [in Ukrainian].
  10. Kulish P. O. «*Chorna rukopysj*» 1890 – 1893 rr. [«Black manuscript» 1890-1893]. F. 18. Spr. 27/30: Viddil rukopysnykh fondiv i tekstologhiji Instytutu literatury im. T. Gh. Shevchenka NAN Ukrainy (unpublished).
  11. Kulysh P. A. «*Ghrycjko Skovoroda*» y *drughye zametky* [«Gritsko Skovoroda» and other notes]. F. I. Spr. 28433: Instytut rukopysu Nacionaljnoji biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadsjkogho (unpublished).
  12. Kulysh P. (1909) *Sochynenyja y pysjma: v 5 t.* [Essays and letters: in 5 volumes]. Kyev: Typohrafiya T. Gh. Mejnandera, T. 3 [in Ukrainian].
  13. M. Zh. (D. Doroshenko) (1908) *Sochynenyja y pysjma P. A. Kulysha*. T. 1. Yzdanye A. M. Kulysh pod redakcyey Y. Kamanyna. K., 1908: Recenzija [Works and letters of P. A. Kulish. T. 1. Published by A. M. Kulish, edited by I. Kamanin. K., 1908: Review]. *Rada*, no. 217, pp. 2–3.
  14. Moghyljanskyj M. P. (1925) O. Kulish u 90-kh rokakh [O. Kulish in the 90s.]. *Chervonyj shljakh*, vol. 8, p. 189.
  15. Nakhlik Je. K. (2007) *Monohrafija: v 2 t.* [Collection: in 2 t.]. Kyjiv: Ukrajsjkyj pysjmennyk, T.1: Pantelejmon Kulish: Osobystistj, pysjmennyk, myslytelj [in Ukrainian].
  16. Nakhlik Je. K. (2007) *Monohrafija: v 2 t.* [Collection: in 2 t.]. Kyjiv: Ukrajsjkyj pysjmennyk, T.2: Pantelejmon Kulish: Osobystistj, pysjmennyk, myslytelj [in Ukrainian].
  17. Studyns'kyj K. (1908) *Lysty d-ra Om. Oghonovsjkogho do P. Kulisha v litakh 1889 – 91* [Letters of Dr. Ohm. Ogonovsky to P. Kulish in the summers of 1889-91]. *Ruslan*, no. 19, p. 3.
  18. Jakobchuk N. (2021) *Ivan Mykhajlovych Kamanin (1850-1921): zhyttja, prysvjachene uljubljenij praci* [Ivan Mykhailovych Kamanin (1850–1921): a life dedicated to his favorite work]. *Arkhivy Ukrainy*, vol. 1, no. 326, pp. 238–255.

REFERENCES

1. Lucjkyj, Ju. (ed.) (1984) *Vybrani lysty Pantelejmona Kulisha ukrajinsjkoju movoju pysani* [Selected letters of Panteleimon Kulish written in Ukrainian]. Njju-Jork–Toronto: Ukr. viljna akad. nauk u SShA, 326 p.
2. Voznjak M. P. (1927) Kulish jak informator ghalycjckogho istoryka literatury (jogho lystuvannja z Om. Oghonovsjkym) [Kulish as an informant of the Galician literary historian (his correspondence with Om. Ogonovsky)]. *Zhyttja j revoljucija*, no. 12, pp. 288–306.
3. Jefremov S. (1908) *Novyj pokhoron Kulisha* [Kulish's new funeral]. *Rada*, no. 236, pp. 2–3.
4. Ivashkiv V. M. (2022) Ghryghorij Skovoroda: Spryjmannja ta interpretacija Pantelejmona Kulisha [Hryhorij Skovoroda: Perception and interpretation of Panteleimon Kulish] *Ghryghorij Skovoroda u suchasnomu baghatovymirnomu sviti: zb. tez dop. VIII mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Ukrajina, Ljviv, Lystopad 16, 2022 r.)*, Ljviv: LNU im. Ivana Franka, pp. 100–105.
5. Kulish P. O. *Ghrycjko Skovoroda. Poema* [Hrytsko Skovoroda. Poem]. F. 18. Spr. 160: Viddil rukopysnykh fondiv i tekstologhiji. Instytutu literatury im. T. Gh. Shevchenka NAN Ukrainy (unpublished).
6. Kulish P. O. *Ghrycjko Skovoroda. Starorusjka poema* [Hrytsko Skovoroda. Old. Russian poem]. F. I. Spr. 28325: Instytut rukopysu Nacionaljnoji biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadsjkogho (unpublished).